

3. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2006. – 377 с.
4. Baumgardt D. Jenseits von Machtmoral und Masochismus. – Meisenheim a.G., 1977. – 508 s.
5. Frankl V. E. Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn. – Munchen; Zurich, 1979. – 311 s.
6. Homann U. Nihilismus und die Suche nach Sinn./ U. Homann.– Philos. Literaturanz., Meisenheim a. Glan, 1982, Bd.35, H. 1. – S. 73-85.
7. Lotz J. B. Wider den Un-Sinn: Zur Sinnkrise unserer Zeitalters. – Frankfurt a.M., 1977. – 160 s.
8. Lowental R. Gesellschaftswandel und Kulturkrisen: Zukunftsprobleme der westlichen Demokratien. – Frankfurt a.M., 1979. – 300 s.
9. Muller M. Der Kompromiss, oder Vom Unsinn und Sinn mtenschlichen Lebens./ M. Muller. – Freiburg; Munchen, 1980. – 190 s.
10. Neuenschwander U. Zwischen Gott und dem Nichte: Beitr. zum christlichen Existenzverständnis in unserer Zeit / U. Neuenschwander – Bern; Stuttgart: Haupt, 1981. – 304 s.
11. Probleme des Nihilismus: Dokumente der Triester Konferenz 1980 / Hrag. Von Dombey H. u. Weyergraf B. – Bonn, 1981. – 127 s.
12. Rohrmoser G. Zasad: Wandel des Bewusstseins / G. Rohrmoser. – Stuttgart, 1980. – 495 s.
13. Weier W. Sinn und Teilhabe: Das Grundtem der abendlandischen Geistesentwicklung. – Salzburger Studien zur Philosophie / W. Weier. – Salzburg; Munchen, 1970. – Bd. 8, S. 9-574.
14. Weier W. Nihilismus: Geschichte, System, Kritik / W.Weier. – Paderborn etc.: Schoningh, 1980. – 387 s.

Гончаров В.В.

ГРОШІ ЯК АКСІОЛОГІЧНА УНІВЕРСАЛІЯ КУЛЬТУРИ

У статті представлені гроші як цінність в концепції філософії господарства. При цьому використовувався ціннісний (аксіологічний) підхід. Розглянуті роль та функції грошей в культурі, їх зміст розкрито через функціональний аналіз грошей як цінності.

У сучасному українському соціумі відбуваються складні процеси становлення ринкової економіки, безпосередньо пов'язані з появою нових і відмиранням старих суспільних інститутів і відносин. І все це не в останню чергу здійснюється в контексті світових змін, що приводять до серйозних трансформацій як у структурі світоглядних цінностей населення і в цілому в культурі, так і в його повсякденних поведінських практиках. У всьому цьому різноманітті трансформацій гроші як одна з фундаментальних складових соціального буття також зазнають істотних, часом радикальних змін.

Як відомо, гроші, на думку К. Маркса, є основою капіталізму і його фетишем, а, на думку Г. Зіммеля, “суттю” сучасного західного суспільства. Проте до цих пір неясно, наскільки дані твердження описують сучасну українську дійсність, і найважливіше, що являють собою гроші як компонент мінливої сучасної господарської культури України.

Розглядом відповідної теми в соціальній філософії займаються такі дослідники, як Ю. Осипов, А. Шептун, В. Корольов, А. Мазаракі, П. Клюкін, В. Ільїн, З. Скринник, З. Остропольська [1-8].

Метою даної статті є розгляд грошей як цінності в контексті філософії господарства, а також визначення місця грошей в господарській культурі як аксіологічної універсалії.

Але, перш ніж почати дискурс з приводу грошей як компонента культури, слід попередньо дати визначення таким дефініціям: “господарство”, “культура”.

Першим проблему господарства у філософському сенсі розглянув економіст, релігійний філософ і богослов С. Булгаков у роботі “Философия хозяйства” [9]. У першому розділі його твору міститься розділ “Предварительное определение хозяйства”, в якому автор ставить питання про дві інтерпретації поняття “господарство”: вузьку (політекономічну) і широку (філософську). “По-перше, – пише С. Булгаков, – традиційна інтерпретація господарства, – як воно зазвичай розуміється в політичній економії, пов’язана з планомірною діяльністю людини, направленою на задоволення її матеріальних потреб. При цьому передбачається, що ця діяльність є за своєю суттю трудова діяльність”. “Ця істина, – відзначає С. Булгаков, – лежить в основі так званих теорій цінності в політичній економії [9, с. 36-44].

Проте, на думку філософа, феномен людського господарства не може бути зведений до його політекономічного розуміння. Наука про господарство – політекономія – не може охопити цілий ряд соціокультурних аспектів господарської діяльності людей: онтологічних, антропологічних, космологічних, культурологічних, етично-естетичних проблем.

Звідси неминуче виникає необхідність в ширшій, філософській, інтерпретації феномену “господарство”. Початковим філософським визначенням С. Булгаковим господарства є наступне: “Боротьба за життя з ворожими силами природи з метою захисту, затвердження і розширення, в прагненні ними оволодіти, приручити їх, зробитися господарем і є те, що в найширшому і попередньому сенсі слова може бути названо господарством” [9, с. 39]. Наступне, уточнене, визначення господарства С. Булгаков дає в антропологічному контексті. “Отже, господарство, – пише він, – є боротьба людства зі стихійними силами природи з метою захисту і розширення життя, підкорення і олюднення природи, перетворення її на потенційний людський організм” [9, с. 39]. Проте цим визначенням господарства більше 80 років. За цей час накопичений величезний емпіричний досвід осмислення феномену “господарство”, проте великих переміщень в теоретичному пошуку розуміння того, що є господарство, у вітчизняній літературі не виявляється [10, с. 47].

Ймовірно, одну з причин подібного ставлення до терміна слід шукати в небажанні визнати який-небудь зв’язок філософії з теоретичною економікою, завдання якої полягало, згідно з марксистською традицією, в науковому пошуку і науковому обґрунтуванні об’єктивних економічних законів, не залежних ні від культури даного суспільства, ні від панівної картини світу домінуючого світогляду. Категорії праці і виробництва були довгий час вихідними в описі і розумінні того, що є економіка як вид суспільних відносин людини зі світом. Поняття “господарство” або було відсутнє в професійному дискурсі, або негласно ототожнювалося з категорією “виробництво”. Але ж господарювати – це не тільки виробляти, але і різноманітно спілкуватися зі світом. Народжена людина нічого не виробляє в економічному сенсі слова, але вона вже господарює як явище культури, бо споживає не тільки як біологічний організм, але і як явище культури, що соціалізується [11, с. 6-7]. Звичайно ж, міняється культура, змінюється людина, змінюється світ і відповідна картина світу. Незмінні лише граничні поняття культури, поза якими вона, тобто культура, перестає існувати як єдине ціле.

Важко собі уявити розвиток сучасного економічного, політичного, правового знання поза такою категорією культури, як господарство, хоча, як і наголошувалося вище, в недавньому минулому дуже часто це поняття і не використовувалося як семантично самостійне в політекономічних і праксеологічних економічних дослідженнях.

У даний час Московський державний університет випускає журнал “Філософія хозяйства”, опубліковані роботи професора Ю. Осипова “Курс философии хозяйства”, “Філософія хозяйства”, Л. Тутова “Філософія хозяйства. Опыт духовного преобразования”, а також роботи сучасних українських дослідників В. Ільїна і А. Мазаракі “Філософія денег”, В. Ільїна “Філософія богатства: человек в мире денег”.

Залишатися на філософських підставах відносно господарства пропонує і сучасний російський дослідник Ю. Осипов. Він пише: “Господарство – явище культури, її частина, це знання і дія, але в той же час – усвідомлення, усвідомлення людиною самої себе як людини господарювання” [1, с. 6]. І далі, продовжує автор, “господарство – складніший природно-техніко-соціальний процес, феномен культури. Зрозуміти господарство – зрозуміти практично весь світ, його явні і глибинні сенси, загальну еволюцію і масу конкретних тенденцій. Господарство – неймовірно складне явище, подібне до самого життя” [1, с. 9-10]. Проте, вітаючи його філософські устремління, слід зазначити, що в змістовному (смісловому) і гносеологічному відношеннях його визначення порожні, і більш того – тавтологічні. Причину такого явища автор (ймовірно, навіть не підозрюючи) відверто указує сам. Він, бачите, йде “...не стільки від філософії до господарства, скільки від господарства до філософії, але не до філософії взагалі, а саме до господарської філософії” [1, с. 9]. Що це означає? Якщо пам’ятати, що філософія виконує відносно будь-якого знання, у тому числі і знання про господарство, методологічну і гносеологічну функції, то яку ж методологію і гносеологію (не філософську, перш за все) пропонує Ю. Осипов? Здогадатися не важко, якщо прочитати всю книгу!

На нашу думку, найбільш прийнятною і такою, що відображає філософський зміст поняття “господарство”, є інтерпретація Г. Гребенькова.

Згідно з визначенням автора, “господарство – це гранично загальне філософське поняття, що розкриває об’єктивний і цілеспрямований (телеономний) зв’язок людини зі світом природи і культури. Зміст цього зв’язку розкривається через конкретний опис видів цієї взаємодії. І таким описом якраз і займаються соціальні і гуманітарні науки, зокрема економія або, що те ж, теоретична економіка. Головне в даному визначенні – цілеспрямоване, телеономне (грец.: телеос – мета, номос – закон). Господарювання завжди телеономно. Усвідомлена це або несвідомо діяльність, але мета взаємодії людини зі світом культури і природою як частиною цієї культури спочатку зумовлена і детермінована врешті-решт збереженням самого життя як граничної основи буття” [11, с. 7].

Далі, наступне питання, необхідне нам для розуміння місця грошей в культурі, на яке необхідно відповісти: що таке культура в контексті господарсько-філософських роздумів?

У дослідженнях сучасних авторів В. Ільїна і А. Мазаракі “Філософія денег” в розділі “Культура и деньги” авторами представляється своє бачення грошей в культурі. Проте відзначимо їх інтерпретацію поняття “культура”. Так, на стор. 328 автори пишуть: “вищі цінності людського буття: свобода, благо, добро, гідність, віра – розкриваються у

відносинах людини і культури. Вони виявляються при творенні предметного світу, формуванні типів діяльності і різноманітних відносин, у створенні різних суспільних інститутів, наповненні сенсом навколишнього світу, що і складає культуру” [4, с. 328-329].

Повертаючись до концепції “Філософії хозяйства” С. Булгакова, відзначимо, що “культура – це працею або господарським способом породжене і реалізоване збільшення життя” [9, с. 44].

Проте ми вважаємо, що культура як “віддзеркалення” господарства – телеономної діяльності людини – є тим самим втіленням цілей (результатів) цієї діяльності, які є не що інше, як сукупність цінностей людства, у тому числі і грошей.

При продовженні нашого міркування виникає наступне питання: як співвідносяться між собою поняття “господарство” і “культура”?

На перший погляд, здається, що вони синонімічні. Деякі критики “Філософії хозяйства” (наприклад, Н. Алексєєв) зводили рішення цього питання до ототожнення господарства з культурою [8]. Проте на сторінках “Філософії хозяйства” С. Булгаков заявляє, що “в господарстві твориться культура, вся вона має господарську першооснову” [9, с. 44]. Звідси можна зробити висновок, що господарство є спосіб і засіб створення культури, воно виступає в ролі її технології. Якщо ж враховувати булгаковське розуміння господарства в широкому сенсі слова як космічного феномену, то культура є вищий “людський” рівень його розвитку. Таким чином, рішення питання про співвідношення господарства і культури залежить від вихідних критеріїв визначення цих феноменів. Якщо виходити з того, що культура – це олюднена, рукотворна природа, то вона тотожна розумінню господарства як способу і результату людської трудової діяльності. Господарство є “трудова творчість життя”, а культура “лише працею людства висікається з природи”. У цьому сенсі, на думку С. Булгакова, має рацію марксизм, заявляючи про те, що “вся культура є господарство”, а господарська праця і культурна творчість співпадають за своєю суттю [8, с. 97]. До речі, ці ж думки ми знаходимо і у “Філософії труда” Г. Зіммеля [12, с. 472-473].

Так, наприклад, роздуми про співвідношення цих двох понять ми знаходимо у сучасних дослідників В. Ільїна і А. Мазаракі: “людина продовжує природну необхідність, яка зберігає умови буття і відтворення людини як істоти соціальної і володіє об’єктивним характером щодо кожного індивіда”. “Однак, – продовжують автори, – світ культури, на відміну від природи, формується і змінюється завдяки розумній діяльності людини і суспільства в цілому. Розумність – “видова” ознака людини. Разом з тим когерентність розуму і культури, їх необхідний взаємозв’язок породжують проблему пояснення неоднозначності рішень відносно безлічі питань, що виникають у господарстві” [4, с. 329].

Далі, автори відзначають, що “логіка “філософії господарства”, долаючи різні заперечення і сумніви автори “нормативного” (догматичного) підходу, визначає гроші як сенс культурно-соціальної діяльності людини”. “Адже культура, – продовжує один з авторів, – може бути визначена як “творча реалізація смислових потенціалів освоєння світу, досвіду історії і заданих нею можливостей олюднення буття під кутом зору перетворення речей на вільний розвиток індивідуальностей”. Конститууючись як процес і результат переводу стихійності об’єктивного, тобто зовнішнього, існування у світ людського буття, культура перетворює предмети з об’єктів у знаки людської діяльності, у

символи входження людини в життя. Це означає, що різноманіття проявів розуму в культурі не може бути представлене якоюсь універсальною схемою або моделлю” [5, с. 268].

Таким чином, поняття “господарство” і “культура” співпадають за змістом за умови розгляду культури як вищої форми людської господарської діяльності.

Проте виникає наступне питання: як співвідносяться між собою поняття “господарство”, “культура” і “гроші”? Якщо розглядати культуру як ціннісне “віддзеркалення” господарства, як ми умовилися раніше, то гроші суть цінність, неспростовний факт культурного буття людини в її специфічному існуванні як людської істоти.

Саме у такому ракурсі “аксіологічної концепції культури, – як пише В. Корольов, – гроші не менш органічні, вони не просто є одною з найважливіших цінностей життя людини в суспільстві (цінність – те, що значуще для більшості людей), але і дозволяють порівнювати, виражати всі інші цінності, координувати і субординувати їх, аж до цінності людського життя: якщо людина є мірою всіх речей, то гроші – мірою самої людини” [3, с. 282]. І з цим важко не погодитися. Не менш переконливою є і та обставина, що гроші успішно реалізують всі функції культури. Насправді, гроші пов’язують людей (комунікативна), об’єднують їх (інтегративна), забезпечують соціалізацію людини (адаптивна), сприяють передачі суспільного досвіду, діяльних здібностей (трансляційна), руйнують суспільство і людину (“демонічна” функція) і ін.

Все це дозволяє говорити про гроші як важливий чинник ціннісної природи в господарській культурі, який ще не отримав належного розгляду у відповідній літературі в нашій соціально-філософській науці.

Представлена нами концепція господарства як телеономної діяльності, культури як втілення цінностей і грошей як цінності вимагає необхідності застосування відповідного методу дослідження, яким є ціннісний (аксіологічний) підхід.

Оскільки філософський характер дослідження передбачає наявність гносеологічного аспекту аналізу, то в першу чергу ми повинні визначитися з проблематикою методологічного характеру. На наш погляд, методологією може стати ціннісний (аксіологічний) підхід. Як відомо, аксіологія є розділом філософського знання, що займається дослідженням цінностей як смислоутворюючих основ людського буття, що задають спрямованість і мотивованість людському життю, діяльності і конкретним діям і вчинкам [13]. Згідно з однією із представлених у нашій літературі точок зору, аксіологічний підхід припускає знання про предмети в категоріях засобу і мети, де об’єкт реальності протистоїть суб’єктові як предмет “для мене”, “для всіх”, тобто знаходиться в ціннісному відношенні до людини [14, с. 9]. А це означає, що який би зріз буття людини не ставав предметом філософського аналізу, ми скрізь знаходимо ціннісно-організовану реальність – економічну, політичну, ідеологічну, духовну, джерелами руху яких є розвиток і функціонування цінностей, при цьому в кожній з цих реальностей присутні гроші, що також розглядаються нами як цінність.

Використання аксіологічного підходу до грошей, на наш погляд, дозволяє виявити фундаментальні характеристики грошей і їх ціннісну природу, яку можна описати в термінах “значення” і “сенса”, про які як про найважливіші атрибути будь-якої цінності писав сучасник Г. Зіммеля, творець одного з перших аксіологічних учень Р. Г. Лотце.

І якщо сьогодні значення і сенс буття соціуму й індивіда визначається його перш за все економічними досягненнями, мірилом яких виступають гроші, то ми дійсно можемо говорити услід за Г. Зіммеlem про абсолютний ціннісний статус грошей в організації, ієрархізації і регулюванні суспільного життя.

Ми вважаємо услід за класиками, що гроші це цінність, проте в чому полягає ціннісний зміст цього соціально-економічного явища? Одна з сучасних дослідників (А. Шептун) ціннісний зміст грошей представляє в тій реальній вартості, яка цей феномен несе у своєму змісті. Вона вважає, що “говорити про реальну вартість грошей можна було лише тоді, коли вони існували у формі благородних металів, тобто повноцінних грошей. Але перехід до інших форм грошей (монети, банкноти), що мають лише номінальну вартість, перетворює їх у знак, у символ, у носія інформації. Але, проте, вони залишаються цінністю і завдяки цьому можуть виступати і засобом, і метою обміну. Їх цінність походить не з їх речової форми, а зі змісту того суспільного процесу, який вони опосередковують своїм рухом і роблять його можливим” [2, с. 181].

У ході соціально-економічних трансформацій в Україні відбуваються складні процеси зміни духовно-світоглядних, особових систем цінностей людини, її етичних і естетичних орієнтацій. Не секрет, що на пострадянському просторі відбувається активне руйнування емоціональних зв'язків між людьми, виникають нові соціабельні зв'язки, що несуть далеко не позитивні результати соціалізації. І тут гроші проявляють цей стан відчуження гранично явно і в загостреній формі. Гроші позбавляють будь-яких залежностей, яскраво демонструють, як все купується шляхом душевного і духовного спустошення, втрати відчуття спорідненості, любові і дружелюбності. Це робить проблему грошей виключно актуальною не тільки для економіки, політики, соціальних відносин, але і для культури в цілому, тим самим виводячи проблему грошей не тільки на вузькопредметний, але і на філософський (сутнісний) рівень осмислення.

Проблема грошей як цінності виходить на вищий, “життєвий” рівень одвічної проблеми: які цінності нашої життєвої культури є дійсно справжніми і які ні. Її рішення або хоч би розумне (осмислення) обговорення служать теоретичною передумовою і відповіддю на питання, що ми повинні робити. На поведінку людей не може не впливати “поведінка” їх ціннісних ідей. Навіть неповне, часткове визнання цієї істини вже веде до виправдання існування філософії, у нашому випадку філософії грошей, тієї сфери людської культури, яка і досить в абстрактних, самих, здавалося б, фантастичних своїх побудовах незмінно ставила своїм завданням встановлення принципової залежності між роздумом і дією. Цінності і є (у даному контексті роздуму) сполучною ланкою в цьому двоєдиному діалектичному утворенні, виступають як мотиваційне і інтегративне, нормоване і смислоутворююче джерело людських дій і людської життєдіяльності в цілому.

Таким чином, проблема грошей як цінності має пряме відношення до встановлення закономірностей розвитку і функціонування суспільства, культури і їх інститутів; розповсюджується на близьку і правомочну для неї сферу практичних рішень – економічних, політичних, правових, моральних; вона все більш проникає в дослідження сучасної науки і так далі. На підтвердження цього аргументу слід зазначити, що вже “сьогодні відбувається процес глобалізації, що активізує трансформацію економічної цивілізації у фінансову” (В. Ільїн). “Тепер, – відзначає В. Ільїн, – не господарство, не

економіка, не капітал, який рухає вперед господарство, а якесь “динамічне господарство”, що підкоряється “ірреальній фінансовій телеології”, яка об’єднує усвідомлені і реальні цілі, є визначальним чинником прогресу. Цей триумф економізму, що дійшов до глобального фінансизму, сприяв створенню особливого періоду в історії суспільного розвитку людства, його нового буття, що протікає нині в умовах соціоекономічної реальності, яку можна назвати фінансовою цивілізацією”. “... Цивілізація іманентна економіці, яка не може існувати без тотальної ролі грошей” [5, с. 6-7]. Тоді виникає питання про співвідношення таких цінностей в ієрархії цивілізаційного існування культури: людина і гроші як цінності буття.

У будь-якому контексті міркування про цінності головним, основоположним залишається те, що мова йде про людські цінності або цінності, що відносяться до людини. Ця теза фактично є наслідком того (далеко не тривіального і не безперечного) допущення, що суб’єкт, людське життя (життя людства і людини) – безпосередньо первинна і вища цінність у бутті всього сущого. Людина (людство) складає центр ціннісних відносин світу. Все останнє має лише релятивну, порівняно з людським життям, цінність. Дана теза виражає центральну ідею гуманістичної думки і є цілком об’єктивною, а не “моралізаційною” констатацією. Встановленням собі такого високого місця в ієрархії цінностей всього сущого людина зобов’язана тим, що як морально-розумна істота вона об’єктивно несе в собі визначення обов’язку і відповідальності.

От чому сьогодні в Україні відбувається очевидна ерозія традиційних емоціональних зв’язків між людьми, розростається відчуження, про це написано сотні статей і монографій.

Що ж до ролі грошей в культурі, то її зміст чітко розкривається через функціональний аналіз грошей як цінності. У літературі виділяють: світоглядну (смислоутворюючу), регулятивну, ієрархічну, пізнавальну функції.

Що стосується світоглядної функції, то, як пише сучасний дослідник П. Клюкін: “гроші посягають на те, щоб бути матеріалом, з якого створений весь світ” [6, с. 141], а якщо весь, то, значить, і духовний. Тут мова йде про таку картину світу, в якій гроші повинні виконувати функцію тотальної регуляції буття, починаючи від розробки геостратегічної політики, перебудови не тільки соціальних, міжіндивідуальних і міждержавних відносин, але і формування цілісної ідеології держави, – наприклад, утилітарна ідеологія західного світу ЄС і США, – а також оцінки соціального статусу, моральних якостей, місця людини в бутті. Таке аксіологічно обґрунтоване “право” для грошей бути вершиною ієрархії соціальних цінностей слід розглядати, на наш погляд, як небезпечну в моральному і, інакше, соціальному плані позицію. Ймовірно, вимірювання грошима моральних цінностей, таких як совість, доброта, співчуття, жалість до ближнього, – це означає відректися від традиційних християнських цінностей, що лежать в основі європейської і вітчизняної культури. Тому говорити про те, що гроші можуть бути тотальним мірилом всього і вся, на зразок платонівського блага, як вершини ієрархії цінностей не може бути правомірно як практичний принцип організації буття як світоглядної установки.

При виявленні ціннісної природи грошей слід вказати ще на регулятивну функцію грошей, бо гроші як соціально-історична цінність формують певні поведінські вектори розвитку як індивіда, так і соціуму в цілому, визначаючи при цьому засоби і цілі розвитку

суспільства і людини.

Названі функції указують на те, що ми маємо справу з грошима як з цінністю не тільки в її господарсько-економічній іпостасі, але і в інших аксіологічних вимірах. Це дозволяє стверджувати про те, що гроші можуть і повинні бути розглянуті як предмет соціально-філософського аналізу взагалі й аксіологічного особливо. Думається, що затвердження аксіологічного підходу як тенденції, що намітилася, у вивченні феномену грошей і слід розглядати як розробку нової методології, евристично плідної відносно виявлення іманентної природи грошей, опису їх феноменології і праксеології. Про гроші слід і можна вести філософський дискурс, виділяючи різні аспекти прояву грошей разом з прагматичними, етичними, естетичними, релігійними і світоглядними складовими, що, врешті-решт, може дозволити не тільки аналізувати, реконструювати, але і прогнозувати людську соціабельність у бутті.

Література:

1. Осипов Ю. М. Курс философии хозяйства: Учеб. пособие / Ю. М. Осипов. – М.: Экономист, 2005. – 320 с.
2. Шептун А. А. Философия денег // Вопросы философии. – 1999. – № 7. – С. 180-183.
3. Королев В. К. Деньги в хозяйственной культуре // Философия хозяйства. – 2002. – № 5. – С. 279-286.
4. Мазараки А. А., Ильин В. В. Философия денег / А. А. Мазараки, В. В. Ильин; Киевский нац. торг.-экон. ун-т. – К.: Б.в, 2004. – 718 с.
5. Ильин В. В. Философия богатства: человек в мире денег. – К.: Знания Украины, 2005. – 496 с.
6. Клюкин П. Н. Модификация субъекта трансцендентальной философии: деньги как новая реальность // Философия хозяйства. – 2005. – № 1. – С. 137-146.
7. Скрынник З. Э. Деньги как социокультурный феномен в измерениях практической философии: Автореферат на соискание научной степени доктора философских наук. – Львовский национальный университет им. И. Франка, 2007. – 43 с.
8. Остропольская З. Н. Концепция хозяйства С. Н. Булгакова: социокультурные аспекты: Монография. – Х.: Регион-информ, 2006. – 152 с.
9. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. – М.: Наука, 1990. – 412 с. (Социологическое наследие).
10. Философия экономики: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений / Отв. ред. С. В. Синяков. – К.: Альтерпрес, 2002. – 384 с.
11. Гребеньков Г. В. Введение в философию хозяйства: Учебное пособие. – Донецк: ДИЭХП, 2000. – 105 с.
12. Зиммель Г. Философия труда // Зиммель Г. Избранное. – Т. 2: Созерцание жизни. – М., 1996. – 607 с.
13. <http://arjom.ru/wiki/Aksiologija>
14. Гребеньков Г. В., Нечитайло В. Н. Аксиологический подход к проблеме человека / Под ред. д.ф.н., проф. Сержантова В. Ф. – Донецк: ДПИ, 1992. – 186 с.